
साधनग्रंथ सूची व परिशिष्ट

साधन ग्रंथसूची

- १) इंगोले, प्रतिमा : 'जावयाचे पोर',
देशमुख आणि कं. प्रा. लि., पुणे,
१९८९.
- २) इंगोले, प्रतिमा : 'सुगरनचा खोपा',
साहित्यसेवा प्रकाशन, औरंगाबाद,
१९८९.
- ३) कवठेकर, बाळकृष्ण : 'दलित साहित्य : एक आकलन',
अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर,
१९८९.
- ४) किल्लोस्कर, शांताबाई : 'बायकांचा जन्म',
स्त्री सखी प्रकाशन, किल्लोस्कर प्रेस, पुणे,
१९७५.
- ५) कोत्तापल्ले, नागनाथ : 'साहित्याचा अन्वयार्थ',
मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे.
- ६) कुलकर्णी, रोहिणी : 'गर्भफूल',
अमेय प्रकाशन, नागपूर,
१९८९.
- ७) गांधी नंदिता/
शाह नंदिता : 'स्त्री संघर्शाची रूपे',
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
- ८) जाधव, रा.ग. : 'निवडक समीक्षा',
प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.

- ९) तेंडूलकर, प्रिया : 'ज्याचा त्याचा प्रश्न',
डिंपल पब्लिकेशन्स, ठाणे,
१९८७.
- १०) दातार, छाया : 'स्त्री-पुरूष',
ग्रंथाली वाचक चळवळ, मुंबई,
१९८८.
- ११) देसाई, कमल : 'रंग',
मौज प्रकाशन, मुंबई,
१९६२.
- १२) देशपांडे, गौरी : 'आहे हे असं आहे',
मौज प्रकाशन, मुंबई,
१९८६.
- १३) देशपांडे, निर्मला : 'मर्ल',
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई,
१९८६.
- १४) धोंगडे, आश्विनी : 'स्त्रीवादी समीक्षा : संकल्पना आणि
स्वरूप',
दिलीपराज प्रकाशन, पुणे,
१९९३.
- १५) पदकी, सरिता : 'बारा रामाचं देऊळ',
मौज प्रकाशन, मुंबई,
१९६६.

- १६) पवार, उर्मिला : 'चौथी भित',
संबोधि प्रकाशन, मुंबई, १९९०.
- १७) पवार, उर्मिला : 'हातचा १',
अक्षर प्रकाशन, मुंबई,
२००४.
- १८) पवार, उर्मिला : 'सहावं बोट',
संबोधित प्रकाशन, मुंबई, १९८८.
- १९) फडके, ना.सी. : 'लघुकथा लेखन मंत्र आणि तंत्र',
व्हीनस प्रकाशन, पुणे.
- २०) फाटक, पद्मजा : 'दिवेलागणी',
विमल प्रकाशन, पुणे, १९८८.
- २१) बगे, आशा : 'मारवा',
मौज प्रकाशन, मुंबई, १९८४.
- २२) बगे, आशा : 'पूजा',
मैजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई,
१९८९.
- २३) बॉटमूर, टॉम अँड अदर्स (एडि.) डिक्शनरी ऑफ मार्क्सिस्ट थॉट,
ब्लॅकवेल पब्लिशर्स, ऑक्सफर्ड.
- २४) बिनीवाले, पद्मिनी : 'रानातला दिवा',
अनंत प्रकाशन, पुणे, १९७९.
- २५) बाळ, विद्या : 'संवाद',
रोहन प्रकाशन, पुणे, १९८२.

- २६) भागवत, विद्युत : 'ए रिव्ह्यु ऑफ द थेअरेटिकल कॉन्ट्रीब्यूशन मेड बाय सम ऑफ द रिसेंट लिडिंग फेमिनिस्ट्स इन द बेस्ट', थिसीस अनपब्लिशड, २००४.
- २७) राजाध्यक्ष, विजया : 'समन्वय संपादक मराठी वाङ्मय कोश खंड', संपूर्णप्रकाशन, कदंब,पुणे.
- २८) वरखेडे, मंगला : 'स्त्रीवादी समीक्षा : संकल्पना व उपयोजन', का.स.वाणी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे, १९९९.
- २९) वरखेडे, मंगला : 'स्त्रियांचे कथालेखन : नवी दृष्टी नवी शैली', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
- ३०) शेवडे, इंदूमती : 'मराठी कथा उगम आणि विकास', सोमैय्या पब्लिकेशन्स, नायगाव, मुंबई, १९७२.
- ३१) सरकार अंबिका : 'प्रतिक्षा', मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई, १९८१.
- ३२) साखरे, सीमा : 'स्त्रीवाद', सीमा प्रकाशन, नागपूर.
- ३३) सिरूर, उर्मिला : 'कवडसा', मौज प्रकाशन, मुंबई, १९८०.

परिशिष्ट-१

उर्मिलाजींच्या कथांविषयी समीक्षकांची मते -

अरिवंद गोखले : (लोकसत्ता, २८.८.१९९०)

उर्मिलाजींच्या कथालेखनाविषयी म्हणतात की, “उर्मिला पवारांच्या कथालेखनामुळे दलित वाङ्मयातील असणारे न्यून कमी व्हावे.”

प्रा. गंगाधर नेर्लेकर : (लोकसत्ता २८.८.१९९०)

“दलितांच्या व विशेषतः स्त्रियांच्या व्यथा मुखर करण्यात त्यांना यश मिळालेच आहे, पण हा कोश फाडून त्यांनी बाहेर यावे व आणखी व्यापक जीवनाचे दर्शन घडविणाऱ्या कथा लिहाव्यात. त्यांची वाटचाल यशस्वी करण्याएवढी प्रतिभेची देणगी त्यांना लाभली आहे.”

अर्थमंत्री सुशिलकुमार शिंदे यांनी नायगाव येथे मुंबई मराठी संग्रहालयाच्या सभागृहात उर्मिलाजींच्या कथेविषयी काढलेले उद्गार -

“श्रीमती उर्मिला पवार यांच्या कथा पाहिल्यातर त्यांचे साहित्य दलित किंवा दलितेतर साहित्याच्या बाहेरचे आहे असे दिसून येते. मुक्ताबाई-बहिणाबाई यांच्या साहित्यासारखे त्यांचे साहित्य आहे.”

श्री. अरूण साधू त्यांच्या ‘सहावं बोट’ या कथासंग्रहाविषयी म्हणतात की -

“साहित्य क्षेत्रातील नवनि योद्ध्यामध्ये उर्मिला पवार यांची गणना करावी लागेल. त्यांचा कथा संग्रह वाचल्यानंतर सर्वच कथा चांगल्या आहेत.

मराठी कथा विश्वामध्ये असलेली उणीव दूर केली आहे खालच्या घरातील स्त्रियांच्याय व्यथा सहृदयतेने, कळवळूनत्यांनी मांडल्या आहेत.” तर याच कथा संग्रहाविषयी -

प्र.श्री. नेरुरकर म्हणतात की, (नवाकाळ २७.७.१९८८) -

“अभिजात कथा लेखनाचे सामर्थ्य उर्मिला पवार यांच्या लेखनात आहे. जीवनाचे वेध घेणारे त्यांचे साहित्य आहे.”

प्रतिमा जोशी या अभ्यासक त्यांच्या साहित्याविषयी म्हणतात की -
(महाराष्ट्र टाईम्स, १९ एप्रिल, १९९२)

“गावकुसाबाहेरील वेदनांचा बोध घेत, दलित साहित्य खऱ्या अर्थाने सशक्त होण्यात उर्मिला बाईंचा वाटा असावा असच कुणीही म्हणेल.”

उर्मिला पवार यांची मुलाखत -

उर्मिला पवार या दलित लेखिका म्हणून ओळखल्या जात असल्या तरी त्यांनी त्यांच्या लिखाणामधून स्त्रियांच्या विविध प्रश्नांची मांडणी केलेली आहे. त्यांच्या कथेतून येणारी स्त्री ही अन्यायाविरुद्ध बंड पुकारणारी, कणखर, जिद्दी आहे. सहजासहजी हार मानणारी नाही. उर्मिलाही या ‘आयदान’ आत्मकथनामुळे खऱ्या प्रकाशझोतात आल्या. त्यांचे तीनच कथासंग्रह असले तरीदेखील त्यांचे कथाविश्वामध्ये मानाचे स्थान आहे.

व्यासंगी उर्मिलाजीशी बोलावे, त्यांच्याशी विविध विषयावर चर्चा करावी म्हणून मी त्यांची फोन करून अपॉईंटमेंट घेतली आणि २४ डिसेंबर, २००७ रोजी दु. २ वाजता त्यांची घरी विल्मर अपार्टमेंट कांदिवली येथे भेट घेतली.

धर्म, दलित साहित्य अशा विविध विषयाच्या चर्चेनंतर मी घेतलेली त्यांची मुलाखत -

१) तुमचे शिक्षण कुठे झालं ?

⇒ पहिली ते सातवी मी रत्नागिरीच्या दामले विद्यालयात शिकत होते. पुढे आठवी ते अकरावीपर्यंत शिके विद्यालयातून शिक्षण घेतले. रत्नागिरीमध्ये इंटर झाल्यानंतर लग्न झालं नंतर काही वर्षानी बी.ए. मग एम.ए. पूर्ण केलं.

२) तुमची लिखाणामागची प्रेरणा कोणती ?

⇒ माझ्या लिखाणामागे प्रेरणा अशी नाहीये, समाजामधील चांगल्या-वाईट घटना पहाऊन, मनामध्ये काहूर माजायचे त्याच्या मनामध्ये खूप खोलवरजाऊन विचार करायचे आणि त्याच विचारांनी पुन्हा शब्दांच्या माध्यमातून कागदावर उतरविते गेले. पुढे एक एक अनुभव लिहिते गेले.

३) स्त्री-पुरुष समानतेबद्दल तुम्हांला काय वाटते ?

⇒ स्त्रिया जशा पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या बळी आहेत. त्याचप्रमाणे पुरुषही पुरुषप्रधान संस्कृतीचे बळी आहेत, पुरुषप्रधान व्यवस्थेचे बळी आहेत पण या पुरुष प्रधानतेचे फायदे त्यांना मिळतात म्हणून ते काही बोलत नाहीत. समाजाला पुढे नेण्याचे काम स्त्री-पुरुष दोघांनी केले पाहिजे. स्त्री बंधनात असल्यामुळे तिची शक्ती वाया जाते. त्यामुळे समाजाची

हानी होते हे त्यांच्या लक्षातच येत नाही. बाईची शक्ती वापरू न देणं हा समाज परिवर्तनाचा फार मोठा तोटा आहे. हे खर तर बदलायला हवे.

४) तुमच्या 'सहावं बोट' या पहिल्या कथासंग्रहाबद्दल काही सांगा.

⇒ माझा पहिला कथासंग्रह १९८८ ला प्रसिद्ध झाला. १८८५ च्या सुमारास खऱ्या अर्थाने मराठी कथेचा आरंभ झाला. माझी आई अडाणी होती पण वडील शिक्षण होते. मी तिसरीमध्ये असतानाच त्यांच निधन झालं. मला मॅट्रिकला जाईपर्यंत वर्तमानपत्र माहित नव्हतं. इ.स. १९७५ ला 'देवाचे देणे' ही पहिली कथा मी लिहिली. ही कथा माझ्या ऑफीसमधल्या स्त्रीची कथा आहे. एका स्त्रीने दुसऱ्या स्त्रीचे दुःख जाणलं पाहिजे. स्त्रीच्या व्यथा वेदना आपण मांडल्या पाहिजेत. याच भावनेतून लिहू लागले. त्यातूनच माझी 'कवच' कथा निर्माण झाली. वाटल, प्रत्येक स्त्रीकडे स्वसंरक्षणाचे, आत्मसन्मानाचे कवच असते.

५) 'स्त्री' साहित्याबद्दल, 'दलित' साहित्याबद्दल तुम्हांला काय वाटते ?

⇒ जशी जमीन आहे तसेच धान्य उगवते. त्या मातीचा कस घेऊन येते. तसेच दलित साहित्य आहे. समाज व्यवस्थेने ज्यांना नाकारले त्याला सकारात्मक करणे हा दलित साहित्याचा हेतू आहे. दलितांना आजवर कितीतरी हक्क नाकारले आहेत. दलितांची अस्मिता, मानसन्मान ज्या साहित्यातून व्यक्त होते ते साहित्य म्हणजे दलित साहित्य आहे. आज दलित साहित्य जागतिक पातळीवर गेले आहे. स्त्री म्हणूनही आपल्याला कितीतरी गोष्टी नाकारल्या गेल्या आहेत. त्याही आपल्याला

मिळवायच्या आहेत. माझं लेखन हे केवळ दलितांच्या प्रश्नाभोवतीच फिरत नाही तर स्त्रियांचे प्रश्नही माझ्या साहित्यातून समोर येतात.

६) तुमच्या 'हातचा १' या कथेतील रजनी, नवरा कोमात गेल्यावर मृत्यूपत्र जाळते ही हिम्मत तिच्यामधून कुठून येते ?

⇒ मृत्यूपत्रामध्ये विनायकने तिच्या नोव दमडीही केलेली नाही मात्र तिने शिक्षिकेची नोकरी सोडून विनायकच्या इच्छेखातर पापड-लोणच्याचा व्यवसाय केला का तर त्याला बायकोने काम केलेले आवडत नव्हते. विनायकने रजनीचे लग्नापूर्वीचे नाव विनोदिनी हे बदलून टाकले का तर त्याला विनोद आवडत नाही. नेहमी विनोदिनी ही नवऱ्याच्या, मुलांच्या बंधनात राहिली. विनायकला किडनी द्यायला कोणी तयार होत नव्हते तर रजनीने त्याला किडनी दिली तरी तो शेवटी कोमात गेलाच. मात्र आता तिच्या भावनांचा उद्रेक झालाच आणि तिने मृत्यूपत्र जाळले. मुली, अग कोणाच्याही सहनशीलतेला मर्यादा असतेच ना.

७) तुम्हांला वाचकांनी लेखनाबद्दल कितपत प्रतिसाद दिला ?

⇒ वाचकांच्या अभिरूचीचा तसा फारसा मी विचार केला नाही. 'लिहावसं वाटत' म्हणून लेखक लिहित असतो. आणि मीदेखील त्याच भूमिकेतून लिहिल. मी लेखनामधून स्त्रियांच्या व्यथा-वेदना मांडत राहिले. पण काही दलित लेखक मला म्हणाले, 'तुम्ही दलित कथा का लिहित नाही.' तेव्हा मी जाणिवपूर्वक दलित कथा लिहू लागले.

८) तुमच्या कथांमधून कोणता संदेश मिळतो ?

⇒ 'दुःखातूनही तुम्ही उभे रहा, खचून जावू नका'. रात्रीनंतर दिवस हा येत असतोच ना त्याचप्रमाणे दुःखही चिरकाल रहात नाही. आयुष्याकडे सकारात्मक दृष्टिकोणातून पहायला शिकले पाहिजे.

परिशिष्ट-२

उर्मिलाजीविषयक समीक्षात्मक लेखांची सूची

- १) अरविंद गोखले : 'सहावं बोट' मधील प्रस्तावना.
यांची
- २) अनिल जोशी : लोकसत्ता, २ फेब्रुवारी, १९९२.
- ३) गंगाधर नेर्लेकर : लोकसत्ता, मुंबई २८ ऑगस्ट, १९८८.
- ४) चंद्रहास गजरे : नवाकाळ, १९ सप्टेंबर, २८ जुलै, १९८८.
- ५) अरूण साधू : नवाकाळ, २८ जुलै, १९८८.
- ६) मनोहर कदम : लोकसत्ता, ७ एप्रिल, १९९१.
- ७) सुशिलकुमार शिंदे : नवाकाळ, २८ जुलै, १९८८.
- ८) प्र.श्री. नेरूरकर : नवाकाळ,, २८ जुलै, १९८८.
- ९) विलास खोले : 'चौकट', विशाखा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ., १९९१.
- १०) वि.रा. करंदीकर : लोकसत्ता, ३ एप्रिल, १९९२.
- ११) अरविंद गोखले : लोकसत्ता, १६ मे, १९९२.
- १२) प्र.श्री. नेरूरकर : लोकसत्ता, १६ मे, १९९२.

वृत्तपत्रांची सूची

- १) कदम, मनोहर : लोकसत्ता, ७ एप्रिल, १९९१.
- २) करंदीकर, वि.रा. : लोकसत्ता, ३ एप्रिल, १९९२.
- ३) खोले, विलास : चौकट, विशाखा प्रकाशन, पुणे.
- ४) गोखले, अरविंद : लोकसत्ता, १६ मे, १९९२.
- ५) गजरे, चंद्रहास : नवा काळ, १९ सप्टें, २८ जुलै, १९८८.
- ६) जोशी, अनिल : लोकसत्ता, २ फेब्रुवारी, १९९२.
- ७) नेरूरकर, प्र.श्री. : नवा काळ, २८ जुलै, १९८८.
- ८) नेरूरकर, प्र.श्री. : लोकसत्ता, १६ मे, १९९२.
- ९) नेर्लेकर, गंगाधर : लोकसत्ता, मुंबई, २८ ऑगस्ट, १९८८.
- १०) साधू, अरूण : नवा काळ, २८ जुलै, १९८८.

नियतकालिकांची सूची

- १) कुडचेकर, शिरीन : स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा - अनुष्ठभ.
- २) पाटील, गंगाधर : स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा - अनुष्ठभ.
- ३) गोखले, अरविंद : सहावं बोट मधील प्रस्तावना.
- ४) पवार, उर्मिला : माझ्या कथेतील स्त्रीप्रतिमा लेख.
